

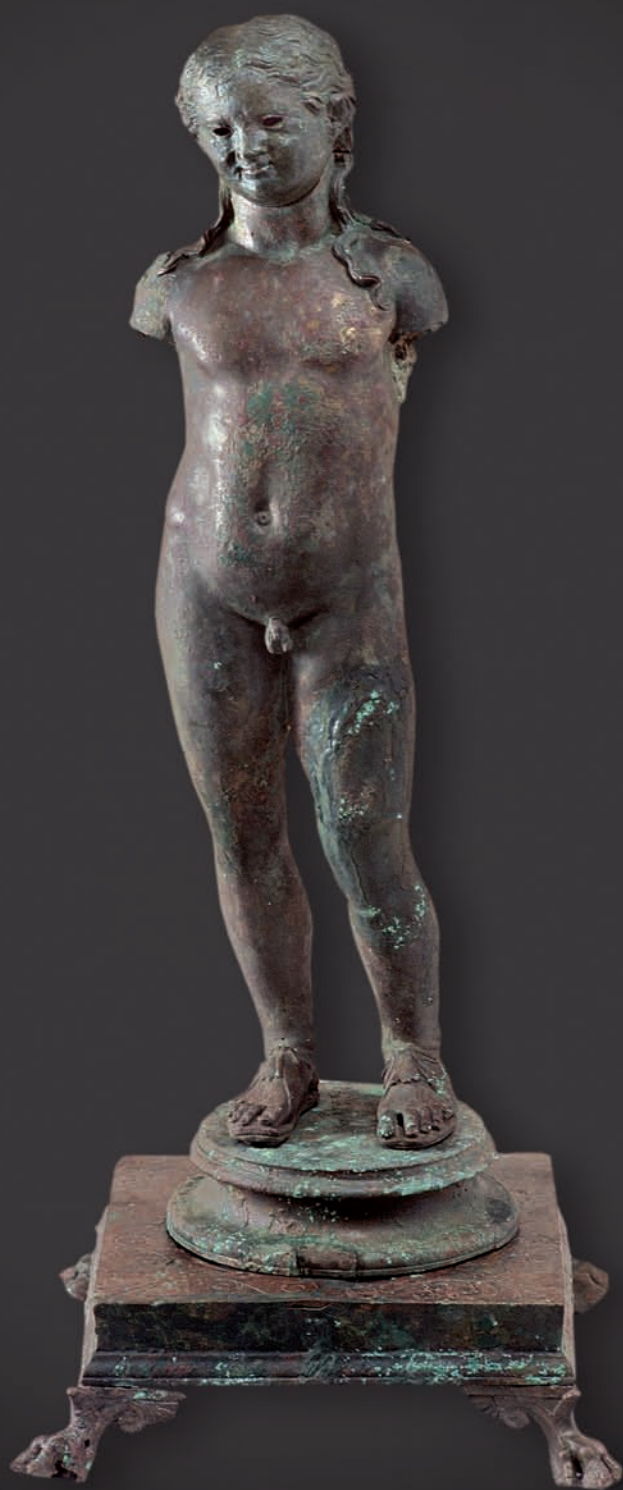
Ager Tarraconensis 2

El poblament

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

DOCUMENTA 16

Ager Tarraconensis 2

El poblament

The population

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Two chapters in English

DOCUMENTA 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2011

Ager Tarraconensis. – (Documenta ; 16)

Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT). – Text en català, alguns capítols també en anglès

ISBN 9788493773434 (o.c.)

I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Institut d'Estudis Catalans V. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VI. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16
1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana
904(467.14)

Ager Tarraconensis és un projecte de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el finançament d'Acesa-Abertis. El projecte s'emmarca dins la línia de recerca de l'ICAC «Arqueologia del paisatge, poblament i territori» i del projecte Forma Orbis Romani de l'Institut d'Estudis Catalans, promogut per la Unió Acadèmica Internacional.

Aquesta recerca també s'ha inserit en el marc del projecte del Ministeri de Ciència i Innovació HAR2009-10752: «Interacció i articulació *urbs-territorium* en el *conventus Tarraconensis*».

© d'aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01
info@icac.net - www.icac.net

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

© de la foto de la coberta, Arxiu MNAT / A. Saludes

Primera edició: novembre del 2010

Coordinació: Jordi López Vilar

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Correcció: Pere Farrando Canals i Ramon Vidal Muntané

Disseny de la col·lecció: Dièdric

Coberta: Píxel Sònic Estudi

Foto de la coberta: lampadòfor representant un bacus infant, trobat a la vil·la de la Llosa (Cambrils)

Maquetació: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-1506-2010

ISBN de l'obra completa: 978-84-937734-3-4

ISBN del volum 2: 978-84-937734-5-8

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

TAULA GENERAL DE L'OBRA AGER TARRACONENSIS

Volum 1. Aspectes històrics i marc natural

1. Plantejament i precedents del treball
2. La ciutat de *Tarraco*, entre nucli urbà i territori
3. El paisatge de l'*ager Tarraconensis*
4. Les centuriacions de l'*ager Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai
5. El marc natural

Volum 2. El poblament

1. Metodologia de l'estudi del poblament
2. Les prospeccions extensives
3. Les prospeccions intensives
4. Les col·leccions
5. Estudi dels materials
6. Treballs de camp en jaciments
7. La distribució territorial dels assentaments
8. Els recursos econòmics

Volum 3. Les inscripcions romanes de l'*ager Tarraconensis*

1. La documentació epigràfica
2. Epigrafia i societat de l'*ager Tarraconensis*. Monuments i reflex social. Propietaris de *fundi* al territori: identificació a partir de l'epigrafia. Prosopografia i societat al territori. Taula sinòptica.
3. Catàleg epigràfic. Conté epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbres* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona
4. Índexs analítics

Volum 4. La vil·la romana dels Antigons

1. Anàlisi d'una antiga excavació de salvament
2. El nimfeu dels Antigons en el panorama de les fonts decoratives de les vil·les de l'àrea catalana
3. Els elements escultòrics
4. Les ceràmiques
5. Vida quotidiana a la vil·la: els grafitis sobre *instrumentum*
6. Les troballes monetàries
7. Altres materials
8. Conclusions

Volum 5. Actes del simposi. L'*ager Tarraconensis*. Paisatge, poblament, cultura material i història

Volum 6. Catàleg de jaciments, conclusions i índexs

Projecte Ager Tarraconensis

Directors científics

Marta Prevosti i Monclús (ICAC)
Josep Guitart i Duran (UAB i ICAC)

Autors

Josep Abela Montoya (ICAC)
Ethel Allué Martí (IPHES)
Aureli Àlvarez Pérez (UAB i ICAC)
Piero Berni Millet (ICAC)
Loïc Buffat (investigador associat al CNRS-UMR 5140, Lattes-Montpellier)
Iban Cabrelles Albareda
Victòria Cantarellas Sancho (ICAC)
Cèsar Carreras i Monfort (UOC i ICAC)
Raquel Daza Brunet (UAB)
Ana Domènech de la Torre (ICAC)
J. Ignacio Fiz Fernández (URV i ICAC)
Marta Fontanals Torroja (IPHES)
Rob Fry (Universitat de Southampton i Escola Britànica de Roma)
Ana Garrido Elena (ICAC)
Pere Gebellí Borràs
Santiago Giralt (Institut de Ciències de la Terra Jaume Almera, CSIC)
Diana Gorostidi Pi (ICAC)
Josep Guitart i Duran (UAB i ICAC)
Anna Gutiérrez García-Moreno (ICAC i UAB)
Ramon Jàrraga Domínguez (ICAC)
Eva M. Koppel Guggenheim (UAB)
Jordi López Vilar (ICAC)
Jaume Massó Carballido (Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus)

Yannick Miras (Geolab, Universitat Blaise Pascal, CNRS-UMR 6042, Clermont-Ferrand)
Andreu Ollé Cañellas (IPHES)
Hèctor A. Orenge Romeu (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, de l'ICAC)
Pedro Otiña Hermoso (Arxiu Municipal de Cambrils)
Núria Padrós Font (ICAC)
Josep M. Palet Martínez (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, de l'ICAC)
M. Isabel Panosa Domingo (UAB i ICAC)
Albert Pèlachs Mañosa (UAB)
Àfrica Pitarch i Martí (Institut de Ciències de la Terra Jaume Almera, CSIC)
Marta Prevosti i Monclús (ICAC)
Francesc Pujol Rusell
Ester Ramón Sariñena (MNAT)
Santiago Riera Mora (Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques, de la UB)
Gabriel Servera Vives (Geolab, Universitat Blaise Pascal, CNRS-UMR 6042, Llimotges)
Pau de Soto Cañamares (ICAC)
Kristian Strutt (Universitat de Southampton i Escola Britànica de Roma)
Sílvia Valenzuela Lamas (UB i Universitat de Lisboa)
Josep Vallverdú Poch (IPHES)
Marta de la Vega i Toro (empresa Rocs)
Josep M. Vergès Bosch (IPHES)

CNRS: Centre Nacional de la Recerca Científica (França)

CSIC: Consell Superior d'Investigacions Científiques

ICAC: Institut Català d'Arqueologia Clàssica

IPHES: Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social

MNAT: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

UAB: Universitat Autònoma de Barcelona

UB: Universitat de Barcelona

UOC: Universitat Oberta de Catalunya

URV: Universitat Rovira i Virgili

SUMARI

Part I. Anàlisi de les restes arqueològiques	9
1. Metodologia de l'estudi del poblament. <i>M. Prevosti i J. Guitart</i>	11
2. Les prospeccions extensives	15
2.1. Les prospeccions dels jaciments. Plantejament metodològic. <i>J. Guitart i M. Prevosti</i>	15
2.2. Els materials ceràmics. <i>R. Jàrraga</i>	27
3. Les prospeccions intensives	37
3.1. Prospeccions superficials sistemàtiques. <i>M. Prevosti i J. Abela</i>	37
3.2. L'aplicació de tecnologies SGDB, SIG i GPS en la planificació de les prospeccions. <i>H. A. Orengo, J. Abela, M. Prevosti i P. de Soto</i>	112
3.3. Els materials ceràmics. <i>R. Jàrraga</i>	116
3.4. Anàlisi de la indústria lítica recuperada. <i>M. Fontanals.</i>	119
4. Les col·leccions. <i>R. Jàrraga, L. Buffat, M. Prevosti i J. Abela</i>	123
5. Estudi dels materials.	141
5.1. Producció i importació de ceràmiques a l'ager <i>Tarraconensis</i> . Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana. <i>Ramon Jàrraga i Josep Abela</i>	141
5.2. Analítiques. <i>A. Álvarez, A. Domènech, A. Gutiérrez i A. Pitarch</i>	207
5.2.1. Els materials lapidis procedents de la vil·la dels Antigons (Reus). <i>A. Álvarez, A. Gutiérrez i A. Pitarch</i>	207
5.2.2. Identificació d'un conjunt de marbres procedents del Mas d'en Toda (Riudoms). <i>A. Álvarez, A. Gutiérrez i A. Pitarch</i>	213
5.2.3. Anàlisi d'un conjunt de morters amb inscripció romana procedent de Molins Nous (Riudoms). <i>A. Álvarez, A. Domènech i A. Gutiérrez.</i>	214
5.2.4. Informe de l'anàlisi de quatre mostres. <i>A. Álvarez, A. Gutiérrez i A. Pitarch.</i>	216
Part II. Estudi de l'estructura i la dinàmica del poblament	221
6. Treballs de camp en jaciments	223
6.1. Memòria de les prospeccions geofísiques realitzades a l'ager <i>Tarragonensis</i> / Report on the Geophysical Survey in the Ager <i>Tarraconensis</i> . <i>K. Strutt, R. Fry, M. Prevosti i C. Carreras</i>	223
6.2. Excavacions al jaciment romà de Les Bassasses (Cambrils). <i>R. Jàrraga.</i>	249
6.3. La intervenció arqueològica al jaciment de Molins Nous (Riudoms). <i>M. de la Vega.</i>	257
6.4. Inscripció ibèrica de Molins Nous (Riudoms). <i>M. I. Panosa</i>	266

7. La distribució territorial dels assentaments	271
7.1. L'aplicació del sistema d'informació geogràfica (SIG). <i>I. Fiz</i>	271
7.2. La visibilitat com a estudi del poblament de l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>I. Fiz</i>	296
7.3. La geologia i la fertilitat dels sòls en relació amb els establiments. <i>M. Prevosti</i> i <i>I. Fiz</i>	361
7.4. Classificació dels jaciments per grandàries. <i>M. Prevosti</i>	369
7.5. Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies / A Study of the Population by Chronological Periods and Typologies. <i>J. López, M. Prevosti</i> i <i>I. Fiz</i> .	372
8. Els recursos econòmics	405
8.1. El sistema econòmic dels establiments de l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>M. Prevosti</i>	405
8.2. <i>Figlinae</i> tarraconenses. La producció ceràmica a l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>R. Jàrrrega</i> i <i>M. Prevosti</i>	455
Annex. Nota sobre un nou segell ANT·VEN de la producció amfòrica de Mas d'en Corts (Reus, Baix Camp). <i>P. Berni</i>	490
8.3. La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus). <i>I. Cabrelles</i> i <i>P. Gebellí</i>	496
8.4. La terrisseria romana de la Canaleta (Vila-seca). <i>P. Gebellí</i> i <i>R. Jàrrrega</i>	547
8.5. Les antefixes de l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>J. López</i>	563

8.5. Les antefixes de l'ager *Tarraconensis*

Jordi López Vilar

8.5.1. Introducció

En aquest capítol s'efectua l'estudi de les antefixes localitzades en els jaciments romans de l'ager *Tarraconensis* (a la dreta del Francolí).¹²⁶ Hem fet una revisió de la bibliografia i dels fons dels museus per elaborar el catàleg, que suma un total de vint-i-sis elements que responen a vuit models iconogràfics: «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II», «Bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll», «Bust femení amb pentinat de quarts de meló I», «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló IV», «Bust femení velat amb arracades llargues», «Cap masculí barbat amb *cucullus*», «Cap de lleó» i «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa». D'aquestes vint-i-sis antefixes, disset són inèdites, entre les quals destaca especialment el conjunt procedent del Mas de Gomandí. De tota la sèrie de materials ceràmics de construcció amb interès iconogràfic,¹²⁷ només hem identificat antefixes. Altres elements com ara lastres de revestiment, lastres de coronament, simes de cornisa o simes de frontó no s'han constatat, seguint en això la tendència general a Hispània, on gairebé totes les terracotes arquitectòniques són antefixes. Malgrat tot, en els jaciments penedescs del Vilarenc i Tomoví s'ha produït en els darrers anys la sorprenent troballa de lastres Campana, que juntament amb les descobertes a la ciutat de Tarragona han servit per proposar una producció genuïna tarraconense.¹²⁸

En una publicació anterior ja vam fer un estat de la qüestió molt genèric sobre la producció de terracotes arquitectòniques del Camp de Tarragona i extensions¹²⁹ on s'enumeraven els jaciments que n'havien proporcionat; la majoria dels quals en el territori que ara estudiem: la Canaleta (Vila-seca), un jaciment indeterminat entre Salou i Cambrils, els Antigons (Reus), la Buada (Reus), Mas d'en Corts (Reus) i el Mas de Gomandí (Riudoms). Excavacions recents

han proporcionat cinc antefixes noves procedents del Vila-sec (Alcover) i del Barranc de Sales (la Selva del Camp). Altres punts exteriors a l'àrea delimitada són la vil·la dels Munts (Altafulla), la vil·la del Vilarenc (Calafell), Tomoví (el Vendrell) i la Granja Mitjana (Vimbodí).

8.5.2. Els jaciments

8.5.2.1. Vil·la de la Canaleta

Al nord-est de Vila-seca es troba la vil·la romana de la Canaleta, objecte d'algunes excavacions arqueològiques en els darrers anys. S'hi han descobert diversos àmbits residencials, àrees porticades, un possible conjunt termal, magatzems, una zona per a l'elaboració del vi i nombrosos forns, alguns de metal·lúrgics i d'altres –un mínim de sis– dedicats a la fabricació de ceràmica comuna i àmfores del tipus Oberaden 74.¹³⁰ Les restes es daten entre mitjan segle I aC i I dC.

De la vil·la romana de la Canaleta procedeix una antefixa de la qual s'ha publicat només una fotografia.¹³¹ Correspon al tipus de «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I», propi de Tàrraco i vil·les del voltant. De moment no hi ha proves d'una manufactura d'antefixes a la Canaleta,¹³² tot i que tampoc es pot descartar.

8.5.2.2. Salou

Al Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus existeixen dues antefixes procedents d'un jaciment romà indeterminat situat entre Salou i Cambrils vora la Via Augusta.¹³³ Corresponen als models de «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I» i «Cap masculí barbat amb *cucullus*».

8.5.2.3. Vil·la dels Antigons

A mig camí entre les poblacions de Tarragona i Reus, molt a prop de la Canonja s'ubicava la vil·la romana dels Antigons, destruïda en gran part durant la construcció d'un edifici industrial en la dècada dels anys setanta, quan s'hi va fer un seguiment arqueològic en condicions certament difícils (vegeu el volum quart d'aquesta obra). Del luxe de la vil·la ens parla la presència d'un gran nimfeu (18 x 2 m) decorat amb esta-

126. He d'agrair sincerament la col·laboració de tots els arqueòlegs que m'han ofert amablement els materials per estudiar-los, alguns dels quals, procedents de recents excavacions. Especialment a Jaume Massó, director del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, a Josep Francesc Roig i Marta Bru, de Codex-Arqueologia i Patrimoni, i a Albert Vilaseca, de Cota 64. També al prof. Aureli Álvarez i a Ana Domènech, de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC, que a petició meua han efectuat la descripció macroscòpica de les pastes ceràmiques, i a la professora M. Luisa Ramos.

127. Evidentment, no formen part d'aquest estudi *tegulae, imbrices, lateres*, etc.

128. López, Piñol i Revilla en premsa.

129. López i Piñol 2008, 64-69.

130. En espera de la publicació de les darreres novetats, la bibliografia es redueix a Adserias 1998, Gebellí 1996 i Jàrraga 2002. Vegeu també l'article de Gebellí i Jàrraga en aquest mateix volum.

131. Adserias 1998, 67.

132. Agraïm la informació a César Augusto Pociña.

133. Gorges 1979, 417.

tuària. També s'hi van localitzar quatre forns, tres d'ells per coure atuells ceràmics: dos grans forns adequats a la producció de ceràmica (concretament àmfores Dressel 2-4 i 7-11, grans gerres i material ceràmic de construcció)¹³⁴ i un tercer de ceràmica comuna. Es coneix un magatzem de *dolia*, una àrea d'enterraments, abocadors, etc. La seva activitat es desenvolupà entre els segles I aC i v-vi dC.

Al Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus s'hi exposa l'única antefixa recuperada, amb motiu de «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II».

8.5.2.4. La Buada

El jaciment romà de la Buada, situat entre Reus i Castellvell, és conegut des de molt antic per la presència de dos forns dedicats a la cuita de ceràmica (fig. 1a). Al voltant dels forns s'hi aprecia una gran quantitat de material ceràmic, entre el qual hi ha peces passades de cocció que demostren la fabricació d'àmfores Dr. 2-4, *dolia* i material ceràmic de construcció.¹³⁵ Pels camps del voltant s'hi troba ceràmica que abraça un període que comprèn des d'època republicana fins al baix Imperi.

Darrerament s'hi han localitzat dues antefixes recollides en el marc de les prospeccions del PAT que du a terme l'ICAC. Totes dues responen al model de placa triangular que mostra un cap de lleó. Es tracta d'un model no recollit en l'inventari de M. Luisa Ramos¹³⁶ i del qual en coneixem un sol paral·lel a Tàrraco. El primer exemplar es conserva bastant sencer i es podria considerar com una peça rebutjada, ja que una ditada feta abans de coure-la va esborrar part del relleu. El segon és l'extrem superior d'una antefixa d'iguals característiques.¹³⁷

8.5.2.5. Mas d'en Corts

Aquest jaciment, situat entre Reus i Riudoms, és conegut des de mitjan segle XX també amb el nom de les Planes del Roquí, però no ha estat parcialment excavat fins l'any 1998 amb motiu de les obres de construcció de la variant de la carretera N-420.¹³⁸ Sobre un primer assentament tardorepublicà de petites dimensions es va descobrir una gran terrisseria que es posà al descobert parcialment (fig. 1b). Tot i així, sobre la

base de les prospeccions s'ha calculat una superfície de 4.000 m². Les diverses basses de decantació, magatzems i forns documentats denoten una *figlina* que va produir ceràmiques comunes, àmfores Pascual 1 i Dr. 2-4, *dolia* i material ceràmic de construcció: canonades, rajoles de diverses mides, *tegulae*, *imbrices* i potser antefixes. Els excavadors no aporten dades sobre la data d'inici de l'activitat industrial (època d'August?), que està en funcionament durant la primera meitat del segle I dC. A partir d'aquest moment sembla que s'opera un canvi en les estructures arquitectòniques i també en la producció: es deixen de fabricar grans recipients i material ceràmic de construcció i es reorienta vers la manufactura de ceràmiques comunes i potser de *terra sigillata*. Aquesta etapa perdura fins a mitjan segle II, quan s'abandona el jaciment.

La producció d'antefixes s'adscriuria a la primera etapa productiva, amb un inici incert potser al voltant del canvi d'era i amb una data final de mitjan segle I dC, important perquè ens proporciona un arc cronològic. Les antefixes localitzades són tres, amb el tema ja conegut de «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II». A més, però, sembla que es trobaren motllos d'antefixa.¹³⁹

8.5.2.6. Mas de Gomandí

Les restes romanes del Mas de Gomandí, ubicades una mica més al nord del Mas d'en Corts, es coneixen des de mitjan segle XIX, quan va ser objecte d'una exploració d'Hernández Sanahuja en què descriu un paviment, diverses sepultures, tègules, àmfores, *terra sigillata* i un cert nombre de monedes que se situen entre època tardorepublicana i baiximperial. Més tard, durant la construcció de la línia fèrria, es van posar al descobert nous materials ceràmics i un forn romà ben conservat.¹⁴⁰ No obstant això, no ha estat objecte d'excavacions arqueològiques sistemàtiques. En superfície i ocupant una gran extensió hi ha una bona quantitat de material ceràmic, així com maons recremats, restes de material ceràmic de construcció i àmfores passades de cocció (Dr. 2-4 i 7-11) que proven l'existència d'una *figlina*. També s'hi ha trobat un motlle de *terra sigillata*.

La primera notícia que tenim de les antefixes del Mas de Gomandí és de l'any 1920,¹⁴¹ quan Salvador

134. Entre el qual s'inclou una producció d'antefixes, segons Massó 2003, 63.

135. Jàrraga 1995; 2002; Massó 2003, 66-69.

136. Ramos 1996, que inventaria i fa l'estudi de totes les terracotes arquitectòniques de la Tarraconense.

137. En un primer moment vam considerar erròniament que es tractava de l'extrem superior d'una antefixa del model «Cap masculí imberbe amb *cucullus* II», amb paral·lels a Tàrraco procedents del fòrum de la ciutat i de la necròpolis (López i Piñol 2008, 68). La posterior troballa de l'antefixa amb cap de lleó ens ha permès rectificar. També un nou estudi en aquest volum signat per Cabrelles i Gebellí.

138. D'aquest jaciment se n'ha publicat un mateix article en dos llocs diferents: Vilaseca i Adiego 2000 i Vilaseca i Adiego 2002, que inclouen bibliografia anterior.

139. Segons la premsa (*Diari de Tarragona*, 4/10/2001). A. Vilaseca assegura que es tracta de petits fragments de motlle que no ha estat possible localitzar en els magatzems.

140. Massó 1984.

141. Vilaseca 1920.

Figura 1a i 1b. Forns romans a la Buada (Reus) i al Mas d'en Corts (Reus), dos dels jaciments que han proporcionat antefixes.

Vilaseca en un breu article esmenta la troballa d'un fragment d'antefixa que representa una dona jove i que reproduceix en la figura 3 procedent del Mas del Coll (o Mas de Gomandí). Ramos esmenta aquesta notícia bibliogràfica, però quan ella va visitar el museu, la peça no va poder ser localitzada i per tant va quedar exclosa del catàleg. Tampoc s'hi van trobar les altres antefixes, que assegura que van ser destruïdes en un bombardeig de la guerra civil.¹⁴² En canvi, recull un altre fragment

de petites dimensions on es veuen sis trenes i part del vel i que sí que va poder veure en la seva visita.¹⁴³ La recent localització del conjunt de dotze antefixes procedents del Mas de Gomandí en els fons del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus ha suposat la identificació d'una nova variant de bust femení velat amb pentinat de quarts de meló no recollit en el catàleg de Ramos (per tant, la iv) i retrobar les antefixes que suposava destruïdes pels bombardejos de la guerra civil.

142. Ramos 1996, 100-101, amb bibliografia anterior.

143. Ramos 1996, 399.

8.5.2.7. *El Vila-sec*

El jaciment es troba dins de la partida del Vila-sec, entre la Selva del Camp i Alcover, però en terme d'aquesta última vila, al costat est de la via del tren, entre el barranc de Camps i la riera del Burguet. Ja era conegut per Salvador Vilaseca, que hi va recollir alguns materials ceràmics que es van perdre en un bombardeig de la guerra civil:¹⁴⁴ tègules, terra sigil·lada, àmfores, toves d'argila recuita i una antefixa. Més tard (el 1978) s'hi trobà una filera d'àmfores Dr. 2-4 crués (sense coure) col·locades de cap per avall. L'aparició de fragments de fang recremat i de tègules, àmfores i ceràmiques comunes amb coccio excessiva va fer pensar en l'existència d'un centre terrissaire en aquest lloc. Les excavacions realitzades a partir de l'any 2003 han posat al descobert una gran terrisseria que s'ha pogut datar amb precisió entre el segle I aC i finals de l'I o principis del II dC. S'hi han localitzat catorze forns de ceràmica que fabricaren àmfores Dr. 2-4 i probablement tègules.

Entre els materials recuperats hi figuren dues antefixes del model «Bust femení velat amb arracades llargues». Aquestes antefixes van sortir en dos estrats de terraplenament relacionats amb el moment d'expansió del taller, és a dir, quan s'amplia i entren en funcionament totes les estances que formen part de la bòbila documentada, en un moment que se situa a mitjan segle I dC.

8.5.2.8. *Barranc de Sales*

Les restes romanes del Barranc de Sales es troben a poc menys d'un quilòmetre al nord de la Selva del Camp, en la zona verda d'un polígon industrial. Han estat excavades parcialment els darrers anys i hi han aflorat murs i diversos dipòsits, basses de decantació d'argila i un mínim de tres forns, dos d'ells de grans dimensions. Han estat interpretades com un gran centre industrial terrisser de cronologia inicial incerta que perdura fins al segle IV.

D'aquí procedeixen tres antefixes corresponents també a tres models diferents, localitzades en diversos estrats del jaciment; una datada entre finals del segle I i inicis del II dC (del tipus «Bust femení velat amb arracades llargues») i altres recuperades de contextos baiximperials (amb els models «Bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll» i «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»).

Val a dir que la pasta ceràmica de la primera i l'última conté nombroses inclusions vermelloses de mida mitjana (granats), i sembla igual a la que presenten les *tegulae* que presumptament es manufacturaven en

aquesta terrisseria. No obstant, la primera antefixa esmentada presenta els mateixos minerals en el desgriant, però d'una mida molt més fina.

8.5.3. Models iconogràfics

8.5.3.1. *Tipus «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II»*

Es tracta d'un bust femení amb diadema en forma de mitja lluna, amb un vel que cobreix la figura fins a les espatlles, formant plecs. Els cabells, llargs i solts, es disposen en flocs a partir d'una ratlla central i es reparteixen a ambdues bandes de la cara formant ones, i per sota de l'alçada de les orelles cauen trenats pel costat dels pits. La cara és ovalada, amb els trets facials clàssics, harmònics i ben definits. Els ulls són grossos, i les parpelles i les celles es troben clarament representades. El nas és recte, lleugerament engruixit en la seva base, amb les cavitats nasals marcades. La boca, amb els llavis carnosos, és tancada, i la barbata és lleugerament punxeguda. Els cabells tapen completament les orelles, però les arracades, en forma de grans esferes, hi són presents just per sobre del naixement de les trenes. El coll és llarg i esvelt. Vesteix un *chiton* tancat en V, que se cenyeix al cos formant plecs que modelen uns pits ben proporcionats (fig. 2).

Ramos ha estudiat aquest tipus iconogràfic en el seu llibre sobre les antefixes de la província Tarraconense. Descriu els exemplars coneguts per ella, procedents únicament de la ciutat de Tarragona i del seu *ager*: el Camp i el Baix Penedès.¹⁴⁵ La dispersió del tipus «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar» sobre el mapa indicava, fins ara, que es tractava d'un model propi del Camp de Tarragona.¹⁴⁶ Es coneixia un important lot associat a la basílica del fòrum de Tàrraco, i també en jaciments de l'*ager*: Tomoví (Baix Penedès), els Antigons i les Planes del Roquís (Baix Camp). Recentment s'ha estudiat un conjunt de cinc antefixes del mateix model procedents de la Granja Mitjana, a prop del monestir de Poblet, corresponents a dues variants i per tant fabricades a partir de dos motlles diferents. Amb el conjunt de Poblet es constata ara la seva presència en les terres més septentrionals, en plena Conca de Barberà.¹⁴⁷

Se'n coneixen tres variants. La primera («Bust d'Àrtemis Selene amb creixent lunar»), amb un únic exemplar conegut procedent de Tarragona i custodiat actualment al Museu Episcopal de Vic, ja havia estat publicada per I. Rodà¹⁴⁸ i és molt similar a la

144. Massó 1987; 1997.

145. Ramos 1996, 326-350. L'excepció és una antefixa d'iguals característiques trobada a *Dianium* (Ramos 1996, 460). Vilaseca i Adiego argumenten una difusió més enllà basant-se en una antefixa del Museu Episcopal de Vic (Vilaseca i Adiego 2002, 275), la qual prové, però, de Tarragona (Rodà 1989, 94).

146. Ramos 1996, 141-142.

147. López i Piñol en premsa.

148. Rodà 1989, 94.

Figura 2. Antefixa del tipus «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» procedent de Tàrraco. Foto: M. Luisa Ramos.

Figura 3. Antefixa del tipus «Bust d'Àrtemis Selene amb creixent lunar» procedent de Tàrraco, actualment al Museu Episcopal de Vic. Foto: M. Luisa Ramos.

nostra (fig. 3); les diferències estan en la presència d'una diadema perlada i un creixent lunar, i també en la caiguda dels cabells i el tractament dels ulls. La segona variant («Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar I») és idèntica a l'anterior però sense el creixent lunar; i en la tercera variant («Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II») ha desaparegut també la diadema.

El creixent lunar ha estat l'element clau a l'hora de fer decantar els investigadors per identificar la figura com una representació de Diana com a senyora de la Lluna¹⁴⁹ (Àrtemis Selene). Es conserven nombroses obres antigues amb representació d'Àrtemis amb creixent lunar sobre el cap, com dues estàtues romanes de marbre, còpies d'originals del segle IV aC, conservades ara al Museu Capitolí de Roma i a la Ny Carlsberg Glyptotek de Copenhaguen, dues més de metall-liqués del British Museum, o alguns relleus ceràmics i gemmes.¹⁵⁰ Indistintament com a Àrtemis Selene o com a Lluna són descrites representacions similars en llànties altimperials trobades a Hispània, on figura un bust femení amb un creixent lunar sobre el cap.

Tot i això, cal advertir que el creixent lunar no és un atribut exclusiu d'Àrtemis, ja que evidentment el pren en funció de la seva assimilació a Selene. La deessa Selene es presenta com una bella noia jove amb un creixent lunar, una torxa o una diadema estrellada, sovint abillada amb joies. En general llueix vestit llarg i un mantell que ocasionalment li cobreix el cap.¹⁵¹ Els problemes d'identificació neixen en el moment en què Selene és assimilada a altres divinitats com ara Leto, Hècate, Isis, Juno, Venus, etc.

El model d'antefixa de «Bust d'Àrtemis Selene amb creixent lunar» probablement representa Diana, però no es pot descartar que es tracti simplement de Selene, més encara quan es mostren només els seus atributs: el creixent lunar, una diadema (perlada o estrellada?), les arracades...

Pel que respecta al nostre model, «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II», no ens atrevim a establir cap identificació, malgrat les semblances amb el tipus esmentat, ja que la pèrdua del principal element —el creixent lunar— ho impedeix completament. No obstant això, mantindrem la denominació establerta per Ramos per evitar complicacions innecessàries.

149. Rodà (1989, 94) afirma que la presència d'aquesta divinitat ornant antefixes no és rara i cita un grup d'antefixes conservades al Museo Nazionale Romano (Pensabene i Sanzi di Mino 1983).

150. *LIMC* II-1, 901-911.

151. *LIMC* VII-1, 706-715.

8.5.3.2. Tipus «Bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll»

Bust de sàtir jove amb el cap cobert per la nèbrida que es lliga al coll. Els cabells són curts i hirsuts, i les petites banyes que acostumen a mostrar al front han desaparegut, transformant-se en dos flocs centrals al front a partir del qual s'ordenen els restants. La cara és arrodonida, amb un front curt i uns arcs supercil·liars ben marcats. Els ulls, ametllats, tenen indicades les parpelles, així com les pupil·les i l'iris. El nas és camús i els llavis carnosos, amb una barbata prominent. Les orelles són punxegudes, i el coll, recte i amb unes arrugues marcades, està envoltat d'una nèbrida o pell de pantera lligada pel davant (fig. 4).

Aquest model té paral·lels exactes amb una altra antefixa procedent de l'àrea del Tíber que es data en els segles II i I aC.¹⁵²

En el seu inventari de les antefixes de la Tarracconense, Ramos en recull un total de sis exemplars trobats tots a l'àrea catalana: dos a Tarragona, un a la vil·la dels Munts, dos a Badalona i un a Empúries. Amb això es converteix, entre el conjunt que aquí estudiem, en el tipus que assolí una difusió geogràfica més àmplia.

8.5.3.3. Tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I»

Representa un bust femení amb vel que cau sobre les espatlles formant uns plecs marcats. El cabell es disposa en deu petites trenes en forma d'espina de peix aferrades al cuir cabellut. El rostre és lleugerament ovalat, amb uns ulls grossos en què les parpelles es presenten marcades d'una forma poc naturalista, de manera que més aviat semblen una membrana contínua que envolta l'ull. L'iris pot estar marcat per un petit enfonsament –com l'exemplar de Salou– o ser totalment llis –com el de la Canaleta. El nas és recte, ample en la seva base, i la boca és grossa amb llavis engruixits. Les orelles són de grans dimensions i porten arracades en forma d'una bola –les de Tarragona– o dues –la de Salou. El coll és robust i està poc definit sobre el fons. La figura femenina va vestida amb un *chiton* tancat amb escot en V en què es marca una decoració lineal o bé dos plecs que recorren la vora i baixen entre els dos pits, que són petits però estan molt ben definits mitjançant protuberàncies. El drapejat del vestit està representat d'una forma molt poc realista. En el cas de l'antefixa de Salou, aquesta decoració lineal o de dos plecs en el *chiton* ha desaparegut.

Figura 4. Antefixa del tipus «Bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll» procedent de la vil·la dels Munts. Dibuix: M. Luisa Ramos.

Ramos, en el seu estudi de les terracotes de la Tarracconense, va distingir, a partir dels exemplars procedents de Tàrraco, dues variants d'aquest model que va classificar com a «Busto femenino velado con peinado de cuartos de melón I» i II¹⁵³ i que va datar en el segle I dC (fig. 5). A partir de les peces localitzades a l'excavació de la plaça de la Font es pot distingir una tercera variant, molt similar a la primera però que presenta una sèrie d'especificitats pròpies en relació amb el tipus descrit per Ramos.¹⁵⁴ En efecte, allí el vel que cobreix el bust femení presenta menys plecs, i el més exterior mostra una fina decoració frontal de minúscules incisions en sentit transversal. Però la diferència més gran està en la presència d'un collaret decorat amb incisions verticals que no es troba en cap dels models coneguts. Per tant, estem amb tota seguretat davant d'una nova variant, que seria la III (fig. 6).

Aquest tipus, com ja va advertir Ramos, té una gran semblança amb el descrit en el catàleg de Pensabene i Sanzi di Mino com a «antefisse con testa femminile velata, melonenfrisur, e con tratti del volto deformati»,¹⁵⁵ els quals recullen i descriuen tres exemplars procedents

152. Pensabene i Sanzi di Mino 1983, vol. I, 101, i vol. II, tav. xxxiv i xxxv.

153. Ramos 1996, 242.

154. Considerem que el «busto femenino velado con peinado de cuartos de melón II» podria assimilar-se a l'I, ja que l'única diferència és el fet d'haver-se extret d'un motlle summament desgastat, com ja indica la mateixa autora.

155. Pensabene i Sanzi di Mino 1983, 89-90. És el seu tipus 29,6.

Figura 5. Antefixa del tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló I» procedent de Tàrraco. Foto: Arxiu MNAT / R. Cornadó.

Figura 6. Antefixa del tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló III» procedent de Tàrraco. Foto: Unitat de Documentació Gràfica, ICAC.

del Tíber existents al Museo Nazionale Romano que daten en el segle II aC (fig. 7). Evidentment, aquest és el model que serví per elaborar les nostres antefixes, les quals en difereixen molt poc: nas més pla, arracades més simples, presència de collar i tractament del *chiton* més esquemàtic.

Figura 7. Antefixa del tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló» trobada a Roma. Foto: Pensabene i Sanzi di Mino 1983.

8.5.3.4. Tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló IV»

El vel és senzill i ressegueix la vora fins a les espatlles, sense mostrar plecs. El cabell està dividit en tretze petites trenes llises imitant el pentinat de «quarts de meló» fins a l'altura de les orelles, que no són visibles. Sí, en canvi, les arracades, formades per dos cossos esfèrics; el superior, de dimensions més grans que l'inferior. Els arcs superciliars estan força marcats i lliguen amb un nas ben proporcionat. Els ulls són grossos i lleugerament ovalats, però només ha estat marcat el contorn i una mica el volum, de manera que l'iris no hi és. La boca és simple i també ben proporcionada, i la barbata està ben marcada. El coll és llarg i esvelt, sense els anells de Venus, però està poc definit. Du un vestit sense escot, del qual es distingeixen bé els plecs de les espatlles, amb dos petits ornaments circulars a l'alçada de les clavícules (fibules?) que li donen una base ondulada. L'espai inferior és totalment llis (fig. 8).

Aquesta nova variant de bust femení velat amb pentinat de quarts de meló no està recollida en el catàleg de Ramos (per tant, és la IV), i la seva identificació es deu a la recent localització del conjunt d'antefixes procedents del Mas de Gomandí en els fons del Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus.

Figura 8. Antefixa del tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló iv». Model en guix existent al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, elaborat sobre la base dels fragments procedents del Mas de Gomandí.

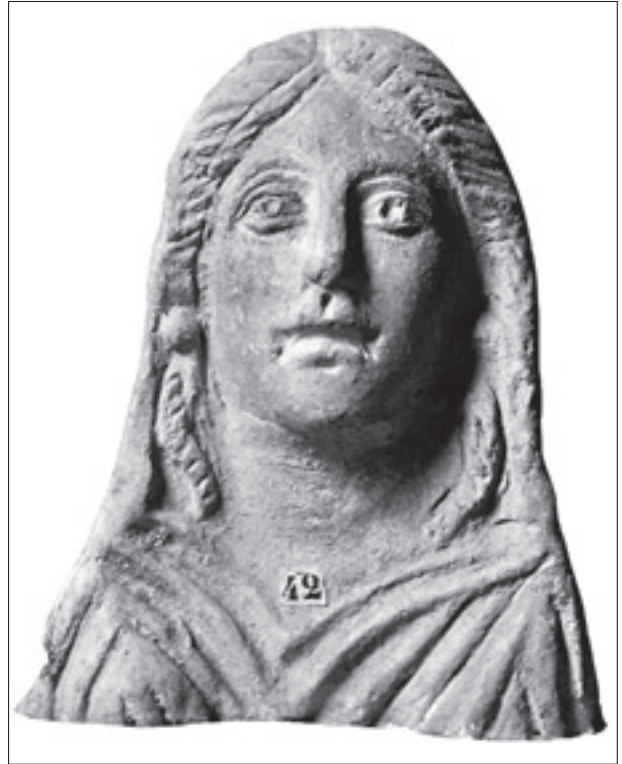

Figura 9. Antefixa del tipus «Bust femení velat amb arracades llargues» trobada a Tarragona i ara al Museo Arqueológico Nacional de Madrid. Foto: M. Luisa Ramos.

8.5.3.5. Tipus «Bust femení velat amb arracades llargues»

Una clenxa divideix els cabells recollits en flocs, que cauen simètricament a cada costat en dues masses. El cap i les espatlles estan coberts per un vel molt fi que només es deixa veure a la part baixa. A l'altura de les orelles, que no arriben a distingir-se, unes arracades llargues formades per dos cossos –l'un arrodonit i l'altre allargassat– cauen inclinades fins a les espatlles. La cara és ovalada, així com el front. Els arcs superciliars estan assenyalats, i en els ulls destaquen els glòbuls oculars en relleu i l'iris marcat. El nas és recte. De la boca, ben proporcionada, destaquen uns llavis carnosos i les comissures. La barbeta és arrodonida, i el coll, robust. Vesteix un *chiton* que mostra plecs gruixuts i un escot en V (fig. 9).

Fins l'any 2008 es coneixia una sola peça d'aquest model, existent al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, que ingressà per donació de Bonaventura Hernández Sanahuja,¹⁵⁶ i que per tant prové de Tarragona. Un segon fragment de reduïdes dimensions es trobà en les excavacions de la plaça de la Font.¹⁵⁷

8.5.3.6. Tipus «Cap masculí barbat amb cucullus»

La principal característica d'aquest tipus és que el cap està cobert per una caputxa (*cucullus*) amb una greca brodada que la remata. En el centre s'observa la unió dels dos extrems de tela que la conformen. La greca està decorada amb dues franges; la més exterior mostra una successió de línies, mentre que la interior la forma una sèrie contínua de punts. La resta de la caputxa és llisa. La cara, de forma quadrangular, es troba molt perduda en l'únic exemplar que coneixem. Només s'hi veu el front prominent amb arcs superciliars ressaltats i l'ull esquerre molt ben definit, amb parpelles, pestanyes, glòbul ocular i iris. En el costat més ben conservat s'aprecia part de la barba (fig. 10).

Els caps masculins amb *cucullus* –amb barba o sense– són característics de Tàrraco i el seu *ager*, com ho indica el fet que els tres tipus iconogràfics definits per Ramos procedeixin tots d'aquesta àrea. Més concretament, els seus tipus I i II (imberbes) de Tarragona capital i la versió barbada amb aquest únic exemplar localitzat en un jaciment indeterminat de la zona de Salou.

156. Descripció de la peça a Ramos 1996, 65 i 213. Aquesta investigadora, seguint el text de Rodà 1989, 94, en fa la descripció esmentant el seu origen tarraconense; tot i que en la fitxa corresponent (pàg. 597) consta com de procedència desconeguda.

157. López i Piñol 2008, 54.

Figura 10. Antefixa del tipus «Cap masculí amb *cucullus*», de Salou.

Figura 11. Antefixa del tipus «Cap de lleó», procedent de Tàrraco. Foto: Enric Vilalta.

8.5.3.7. Tipus «Cap de lleó»

Antefixa de forma marcadament triangular emmarcada per una senzilla motllura que té com a motiu principal el cap d'un lleó. La cara és arrodonida i sobresurt del pla de la placa; especialment el musell és força prominent. Els ulls estan ben definits, amb els arcs superciliars ben ressaltats i coberts pel pelatge, parpelles, pestanyes i glòbuls oculars, sense marcar l'iris. La boca està entreoberta, i les dents, lleugerament marcades. La llarga cabellera ocupa tota la placa, ocultant fins i tot les orelles (fig. 11).

Aquest és un tipus identificat fa pocs anys, i per tant no està present en el catàleg de Ramos de l'any 1996.¹⁵⁸ El primer exemplar va ser localitzat en una excavació arqueològica a la plaça Ponent de Tarragona l'any 2001.¹⁵⁹ Posteriorment les prospeccions del PAT han permès descobrir-ne dos més a la Buada (Reus).

Cal destacar la raresa de representacions animals en les antefixes de la Tarraconense; principalment, es tracta de figuracions humanes o de personatges mitològics, i, en molta menor proporció, d'elements vegetals (palmetes). De fet, es tracta de les úniques representacions animals presents en antefixes. Ramos recull no

més dues simes de frontó (falses gàrgoles) procedents d'Empúries (44 i 45 EMP del seu catàleg) però que no tenen res a veure amb les nostres, ni en la iconografia, ni en la forma, ni en la funció.

8.5.3.8. Tipus «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»

El motiu principal és una palmeta de cinc lòbuls estilitzats, amb nervadura central als quatre laterals, i les espirals girades cap endins. Els lòbuls inferiors acaben amb una semivoluta, mentre que la semivoluta dels superiors formen quasi un anell i poden presentar o no una petita perla o punt a cada costat. El lòbul central s'allarga i s'amplia notablement respecte als altres, i mostra una superfície lanceolada convexa i una estria que ressegueix el seu perímetre. Els lòbuls neixen molt junts del centre del fris i deixen lliures els espais laterals inferiors, en els quals trobem sengles dofins molt simplificats, ondulats i situats en posició heràldica mirant cap a l'interior. El fris està format per tres motllures arrodonides, disposades en sentit horitzontal, separades per franges lliures (fig. 12).

Es tracta d'un model de palmeta equivalent al tipus 17 de Ramos, que recull una única peça similar procedent de la plaça de la Font de Tarragona, a les quals se n'haurien d'afegir tres més de descobertes posterior-

158. Tot i això, en el catàleg del Museu Arqueològic publicat el 1894 hi consta una antefixa descrita de la manera següent: «Antefixa que representa la cabeza de un león. Va unida al *imbrex* ó teja cilíndrica y á la *tégula* plana, que formaban el *imbricatus*» (Hernández i Del Arco 1894, 172).

159. *Diari de Tarragona*, 4 d'octubre de 2001.

Figura 12. Antefixa del tipus «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa». A l'esquerra, exemplar trobat a Tarragona. A la dreta, una de similar localitzada a l'àrea de Roma.

ment al mateix lloc.¹⁶⁰ L'antefixa estudiada per Ramos presenta un petit *labrys* en el punt on neixen els lòbuls, cosa que no sembla estar present en les altres i tampoc en la trobada al Barranc de Sales.

L'origen de les palmetes tarraconenses és clarament itàlic. Pensabene i Sanzi di Mino recullen en el seu catàleg del Museo Nazionale Romano¹⁶¹ un total de divuit antefixes assimilables a la nostra que únicament es diferencien en el motiu decoratiu del sòcol, on les tres bandes llises queden substituïdes per dues serps afrontades. Els detalls restants, com ara el tractament plàstic del relleu, el nombre de lòbuls i els dofins, són idèntics. Es daten en època julioclàudia i procedeixen de Roma i el Laci. Exemplars iguals es troben també a l'Antiquarium Comunale de Roma, estudiats per Anselmino,¹⁶² qui afirma que els dofins en posició heràldica en particular es documenten en antefixes datades entre mitjan segle I aC i mitjan segle I dC.

En les palmetes d'aquest model hi ha una tendència a la simplificació i estilització dels motius. A diferència del que s'observa a la península Itàlica, on hi ha una gran varietat d'antefixes amb palmetes que es combinen amb altres motius decoratius –Gòrgones, etc.–, i on les

palmetes presenten normalment set o més lòbuls, aquí el tipus queda reduït únicament a la presència de palmetes de cinc lòbuls amb elements decoratius dofini-formes molt simplificats. La decoració dels sòcols de les antefixes aquí estudiades no es documenta a Roma.

8.5.4. Conclusions

Tàrraco, la capital, concentra, com és lògic, el conjunt més gran de terracotes arquitectòniques de la zona. En concret, poc més d'un centenar d'antefixes, un nombre que es va veure notablement incrementat després de les troballes de la plaça de la Font, les quals es van poder relacionar amb una terrisseria.¹⁶³ No obstant això, la formació del present catàleg eleva a vint-i-sis el d'antefixes procedents de l'ager, una quantitat gens insignificant a la qual encara podrien afegir-se les trobades a la meitat oriental del Camp, que queden fora del present projecte. La major part de terracotes procedents de la ciutat estan descontextualitzades respecte dels edificis que decoraven, però algunes s'hi han pogut relacionar, com les procedents de la basílica del fòrum.

160. Ramos 1996, 217 (descripció del model) i 384 (descripció de la peça). Nous fragments a López i Piñol 2008, 36-38 i 54-55.

161. Pensabene i Sanzi di Mino 1983, 228-231 i tav. CVI-CVII.

162. Anselmino 1977, tipus VII.

163. López i Piñol 2008.

Quan M. Luisa Ramos va fer l'estudi de les antefixes de la Tarraconense, va determinar per a la gran majoria d'elles, quant a la seva fabricació, un origen local i que les poques importacions procedien de la península Itàlica i en un cas de Grècia.¹⁶⁴ És evident que va haver-hi a Hispània un cert volum de material importat. Per exemple, un grup d'antefixes hel·lenístiques datades en el tercer quart del segle IV aC, possiblement emporitanes,¹⁶⁵ o el conjunt de terracotes del santuari de La Encarnación a Caravaca de la Cruz (Múrcia), publicat per S. Ramallo,¹⁶⁶ d'on es van recuperar un total de seixanta-una plaques decorades amb motius vegetals i nou antefixes amb busts de mènades i sàtirs que es daten en el segle II aC. De Cartagena procedeix un conjunt de deu antefixes d'origen lacial en un edifici datat a principi d'època tiberiana que hom ha proposat identificar amb un *Augusteum*.¹⁶⁷ També a Tàrraco hi ha algunes antefixes per a les quals es pot suposar un origen forà: una que representa un cap d'Hèlios que mostra en el revers la inscripció ΜΕΛΟΣ,¹⁶⁸ per tant potser procedent de l'illa grega del mateix nom; i dues antefixes més amb representació de cap de Silè. La primera procedeix d'un estrat datat en la primera meitat del segle II aC, i consegüentment ha de tenir aquesta cronologia o inclús ser lleugerament més antiga;¹⁶⁹ la segona va ser trobada en les excavacions del teatre romà i també s'ha plantejat que sigui una importació d'època augustal o lleugerament anterior.¹⁷⁰

Tot i els casos esmentats, el fenomen de l'exportació de terracotes arquitectòniques de l'àrea itàlica a les províncies occidentals fou molt esporàdic i pràcticament inexistent;¹⁷¹ la tendència va ser sempre imitar els productes de la capital amb còpies fabricades en terrisseries properes als llocs on anaven destinades les diferents produccions.

Determinar el lloc de fabricació de les antefixes és realment complex, perquè l'absència d'epigrafia és gairebé total, i la iconografia tampoc és sempre un element definitori. Només quan un tipus iconogràfic és exclusiu d'una zona determinada pot suposar-se una fabricació local, cosa que succeeix amb alguns dels models estudiats per Ramos. Contràriament, idèntics tipus presents en zones distants plantegen una sèrie de possibilitats: la importació i exportació de peces, la importació i exportació de motlles o bé l'obtenció de nous motlles a partir de peces importades i una posterior fabricació local.

Per admetre o descartar certs llocs de fabricació són fonamentals les anàlisis arqueomètriques, que permeten la correcta identificació mineralògica. Des del primer moment vam tenir interès a fer una descripció macroscòpica detallada de la pasta ceràmica de cada peça.¹⁷² Hem descartat realitzar làmines primes pel fet que, com exposarem, sembla força clara la producció marcadament local de les antefixes estudiades. L'estudi dels desgriexants mostra que es tracta de materials geològics propis d'aquesta zona del Camp de Tarragona o que poden haver estat arrossegats per les rieres, i per tant no hi ha cap element que faci pensar en una fabricació aliena.

Un altre element important és la presència d'antefixes defectuoses que podrien haver estat rebutjades. Són defectes com ara el relleu parcialment esborrat abans de coure la peça (antefixes núm. 5 i 24 del nostre catàleg) o amb la placa deformada (antefixa núm. 15). També al Mas de Gomandí hi ha un fragment de cara (antefixa núm. 19) que no és pròpiament una antefixa, sinó un positiu a partir del qual s'elaborà probablement el tipus que sembla exclusiu d'aquell jaciment: «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló IV».

En un estudi anterior sobre les terracotes arquitectòniques recuperades en les excavacions arqueològiques de la plaça de la Font de Tarragona vam determinar que en les terrisseries que s'alçaren allí en època de Tiberi es van elaborar —a més de ceràmica comuna— antefixes i lastres Campana. La identificació de desgriexants per un costat i la interpretació de les làmines primes per un altre van demostrar que gairebé tot el conjunt recuperat era de producció local, i només dues peces —una lastra Campana i una antefixa— tenien un origen itàlic. A més, aquelles terracotes van trobar-se associades als estrats més antics de la terrisseria i summament fragmentades. La nostra hipòtesi era que alguns models importats van servir per treure'n nous motlles i iniciar una producció local, evidentment amb una iconografia plenament clàssica. Precisament l'antefixa itàlica recuperada en aquella excavació pertanyia al tipus «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar», un model que està constatat abundantment tant a la ciutat com a les terrisseries de l'ager. De fet, aquest tipus, juntament amb el «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló», semblen propis del Camp de Tarragona, tal com va indicar M. Luisa Ramos.¹⁷³

164. Ramos 1996, 137-149.

165. Ramos 1996, 266-269, que les considera originàries de l'àrea de Tàrent.

166. Ramallo 1993.

167. Noguera *et al.* 2001.

168. Ramos 1996, 369.

169. Puche 1997.

170. Ramos 1996, 370.

171. Anselmino 1977, 13-14; Ramos 1996, 148; Rodà 1994, 325.

172. Realitzada per Aureli Álvarez i Ana Domènech, de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC.

173. Ramos 1996, 141-142. Encara hi hauríem d'afegir el tipus «Bust femení velat amb arracades llargues».

En la nostra àrea d'estudi, en tots els jaciments on s'han trobat antefixes s'hi ha documentat també una indústria terrissera.¹⁷⁴ Fins i tot alguns podrien haver constituït exclusivament grans terrisseries sense una vil·la o un establiment agrícola rural associat, com el Mas d'en Corts. Considerem que aquest fet no es deu a la casualitat, sinó que té unes implicacions que van més enllà, i és altament significatiu. Efectivament, no creiem que les antefixes trobades en aquests jaciments rurals formessin part de la seva decoració; ens inclinem a pensar que, en general, són elements produïts de cara a la seva exportació cap a la capital, Tàrraco.

La producció local de terracotes arquitectòniques s'integra en una tradició artesana de gran volada que es desenvolupa en època tardorepublicana, especialment a partir de la segona meitat del segle I aC, com a conseqüència de l'expansió del conreu de la vinya. Particularment a la zona litoral catalana, l'aparició d'una economia vitivinícola que exportava una gran part de la seva producció a l'exterior va propiciar la necessitat d'indústries que fabriquessin els contenidors de transport –les àmfores–,¹⁷⁵ que de retruc van dedicar-se a la producció d'altre material ceràmic: vaixel·la de tot tipus i material ceràmic de construcció. Està més que comprovat que sovint les terrisseries rurals es dedicaven a la manufactura de materials ceràmics per a les teulades; en aquest aspecte, és lògic que, si hi elaboraven els *imbrices*, produïssin també les antefixes que forçosament s'adherien en el mateix procés de fabricació.

Aquesta hipòtesi ha quedat demostrada en el cas de la vil·la del Vilarenc, situada al Baix Penedès. Allí, un primer edifici va tenir com a funció prioritària la producció agrícola, i més concretament l'elaboració de vi. Paral·lelament i amb la mateixa cronologia (entre el 20 i el 10 aC), va funcionar una terrisseria que fabricava diversos tipus d'àmfores, ceràmica comuna i materials constructius,¹⁷⁶ entre ells antefixes, com ho demostren els diversos fragments de motlle recuperats en les excavacions (fig. 13).

L'elaboració de terracotes arquitectòniques en vil·les es documenta també a Itàlia,¹⁷⁷ per exemple en la vil·la de Settefinestre, on diverses antefixes amb motiu de palmeta van ser trobades en relació amb el peristil; els autors afirmen que van ser produïdes per un taller local que utilitzava matris de Roma.¹⁷⁸

En el Camp de Tarragona, la majoria de terrisseries s'han localitzat a l'àrea d'estudi del present pro-

Figura 13. Motlle d'antefixa trobat a la vil·la romana del Vilarenc (Calafell). Foto: Víctor Revilla.

jecte, a la dreta del riu Francolí.¹⁷⁹ Només tres jaciments se'n situen fora, al nord: la Clota (Creixell), el Vilarenc (Calafell) i Tomoví (el Vendrell), els dos últims ja en el Baix Penedès. De totes formes, l'estudi dels jaciments està en un estat molt inicial i pocs són els que han estat excavats, i menys encara els que gaudeixen d'una publicació mínimament detallada. Alguns d'ells –com els Antigons– estan associats a una luxosa vil·la romana; d'altres –com el Mas d'en Corts o el Vila-sec– semblen ben bé grans complexos completament independents. En general, es dediquen de manera principal a la fabricació d'àmfores, però també de molts altres atuells: ceràmica comuna, *dolia*, *terra sigillata* (s'han trobat motlles) i materials ceràmics de construcció. Es tracta, doncs, d'un fenomen complex on s'interrelacionen el camp i la ciutat d'una manera constant mitjançant el comerç i l'intercanvi de productes.

174. Només hi ha una excepció, fora de la nostra àrea d'estudi: els Munts (Altafulla), que no disposa de forns documentats fins avui i que, com hom sap, constitueix una gran vil·la marítima que excedeix en luxe totes les altres conegudes. Respecte a les antefixes procedents de Salou exposades al Museu de Reus, no se sap de quin jaciment en concret procedeixen, però en algun dels jaciments de Salou recentment excavats s'hi han localitzat també forns de ceràmica.

175. Miró 1988; Revilla 1995; 2004; Jàrraga 1995; 2002; Tremoleda 2000.

176. Revilla 2007; Martínez i Revilla 2008.

177. Anselmino 1981, 211-212.

178. Grazia 1985.

179. Recollides per Massó 1999, amb abundant bibliografia anterior.

L'anàlisi dels tipus iconogràfics i la seva comparació amb els tipus de Tàrraco ens suggereix que no només es repeteixen els models d'antefixa, sinó que els més abundants a Tàrraco són també els més nombrosos en el Camp. Els motius ornamentals característics del Camp de Tarragona comprenen motius figurats amb rostres divins (Àrtemis Selene), humans (dona amb pentinat de quarts de meló, cap masculí amb *cucullus*), animals (cap de lleó) i vegetals (palmeta). El fet que apareguin idèntics motius a la capital i a les terrisseries del seu voltant i que només es trobin antefixes en els jaciments amb *figlinae* suggereix que el destí d'aquestes era habitualment la capital –com ja hem dit– i no la decoració del jaciment rural a què s'associa la terrisseria.

De l'anàlisi dels models trobats (produïts) en cada jaciment (taula 1) es desprèn que en general cada terrisseria va elaborar un sol tipus iconogràfic: «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II» als Antigons i el Mas d'en Corts (un i tres exemplars, respectivament); «Bust femení amb pentinat de quarts de meló I» a la Canaleta (un exemplar); «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló IV» al Mas de Gomandí (dotze exemplars); «Bust femení velat amb arracades llargues» al Vila-sec (dos exemplars); i «Cap de lleó» a la Buada (dos exemplars). Només al Barranc de Sales s'han identificat diversos tipus («Bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll», «Bust femení velat amb arracades llargues» i «Palmeta de cinc lòbuls amb els

extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»).

Les antefixes, doncs, no són un element abundant. Sembla que la seva producció fou reduïda i probablement es degueren fer remeses puntuals que responien a encàrrecs concrets. Es pot dir de forma genèrica que es tracta d'un fenomen marginal. Per altra banda, la fabricació no era gaire complexa, ja que podia realitzar-se còmodament en motlles.

La seva cronologia també sembla molt limitada. Així, els motlles del Vilarenc es poden situar de forma genèrica en època d'August. Les antefixes de la plaça de la Font de Tarragona es daten en la primera meitat del segle I dC. Al Mas d'en Corts s'adscriuen a la primera producció dels tallers, que s'emmarca també en la primera meitat del mateix segle I dC. Finalment, els forns del Vila-sec s'enquadren entre el segle I aC i l'I dC. Per tant, a la producció d'antefixes a l'*ager Tarraconensis* se li pot atribuir, en l'estat actual dels nostres coneixements, una cronologia genèrica d'època d'August i primera meitat del segle I dC.

Les antefixes es van utilitzar en la decoració d'espais públics (per exemple, a la basílica del fòrum de Tàrraco) i també privats amb tota probabilitat. El destí de tota aquesta producció fou la ciutat de Tàrraco. De totes maneres, el desconeixement de l'arquitectura de la zona, tant urbana com rural, obliga a la prudència i no es poden excloure novetats en un futur.

	Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar	Bust de sàtir amb nèbrida anusada al coll	Bust femení amb pentinat de quarts de meló I	Bust femení amb pentinat de quarts de meló IV	Bust femení velat amb arracades llargues	Cap masculí barbat amb <i>cucullus</i>	Cap de lleó	Palmeta de cinc lòbuls	Total
La Canaleta			1						1
Salou			1			1			2
Els Antigons	1								1
La Buada							2		2
El Roquís	3								3
Mas Gomandí				12					12
El Vila-sec					2				2
Barranc de Sales		1			1			1	3
Total	4	1	2	12	3	1	2	1	26

Taula 1. Tipus i procedència de les antefixes estudiades.

8.5.5. Annex: inventari

8.5.5.1. Tipus «Bust d'Àrtemis Selene sense creixent lunar II»

Antefixa 1 (fig. 14)

Jaciment: Els Antigons (Reus)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3429

Estat: Completa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 18,9 cm

Amplada: 13,6 cm

Gruix: 3,7 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: 4,1 cm

Amplada: –

Gruix: 3 cm

Forma de la placa: Ogival.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida gruixuda, format per feldspats, quars (poc abundant), miques moscovita i biotita i granats (poc abundants).

Antefixa pràcticament sencera que conserva gran part de l'*imbrex* enganxat a la part posterior. Mostra els trets característics d'aquest model, amb diadema en forma de mitja lluna i vel, cabell llarg i arracades esfèriques, i *chiton* amb escot en V. La cara mostra uns trets poc definits a causa del grau de desgast del motlle.

Altres: –

Bibliografia: Ramos 1996, 390; Massó 2003, 63; López i Piñol 2008, 68.

Antefixa 2 (fig. 15)

Jaciment: Mas d'en Corts (Reus)

Campanya: 1998

Museu: Cota 64 (dipòsit provisional)

Referència: –

Estat: Completa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 20,5 cm

Amplada: 17 cm

Gruix: 2,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*: [conservades]

Alçada: 9 cm

Amplada: 17 cm

Gruix: 2,4 cm

Forma de la placa: Ogival.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Molt gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Figura 14. Antefixa, catàleg núm. 1. Foto: Institut Municipal de Museus de Reus / F. Cabrero.

Pasta: Color vermell, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana, tot i la presència esporàdica d'algun gra gruixut, format per quars (poc abundant), feldspats i miques moscovita i biotita (poc abundant).

Antefixa sencera que conserva bona part de l'*imbrex* enganxat a la part posterior. Mostra els trets característics d'aquest model, amb diadema en forma de mitja lluna i vel, cabell llarg i arracades esfèriques, i *chiton* amb escot en V. La cara mostra uns trets poc definits a causa del grau de desgast del motlle.

Altres: Una ditada malmet lleugerament el *chiton*.

Bibliografia: Vilaseca 1999; Vilaseca i Adiego 2000, 282; 2002, 265.

Antefixa 3 (fig. 16)

Jaciment: Mas d'en Corts (Reus)

Campanya: –

Museu: Cota 64 (dipòsit provisional)

Referència: –

Estat: Fragmentari.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 12 cm

Amplada: 15,8 cm

Gruix: 1,8 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: 8 cm

Amplada: 16 cm

Gruix: 1,9 cm

Forma de la placa: Ogival.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Figura 15. Antefixa, catàleg núm. 2; anvers i revers.

Figura 16. Antefixa, catàleg núm. 3; anvers i vista lateral.

Motlle: Gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color vermell, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana, tot i la presència esporàdica d'algun gra gruixut, format per feldspats, quars (poc abundant), miques moscovita i biotita i granats (poc abundants).

L'antefixa està trencada a l'altura del coll i s'hi distingeixen bé el vestit, el coll i les trenes cobertes pel vel.

Altres: Conserva part de l'*imbrex* adherit, que té una longitud conservada de 14 cm.

Bibliografia: Vilaseca 1999; Vilaseca i Adiego 2000, 282; 2002, 265.

Antefixa 4 (fig. 17)

Jaciment: Mas d'en Corts (Reus)

Campanya: –

Museu: Cota 64 (dipòsit provisional)

Referència: –

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 11 cm

Amplada: 10,5 cm

Gruix: 1,8 cm

Figura 17. Antefixa, catàleg núm. 4

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: –

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i partícules de desgreixant de mida mitjana, tot i la presència esporàdica d'algun gra gruixut, format per quars (poc abundant), feldspats, miques moscovita i biotita i granats (poc abundants).

Fragment superior d'antefixa. Conserva íntegra la cara, però no el coll ni el cabell, que queda trencat en els laterals.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

8.5.5.2. Tipus «Bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll»

Antefixa 5 (fig. 18)

Jaciment: Barranc de Sales (la Selva del Camp)

Campanya: 2005

Museu: Codex (dipòsit provisional)

Referència: SBS-05-2300-1

Estat: Completa.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 19 cm

Amplada: 13,5 cm

Gruix: 3,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: 10 cm

Amplada: 13,5 cm

Gruix: 2,5 cm

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors. En la part superior de la cara posterior s'aprecien les ditades del ceramista.

Pasta: Color marró, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a molt fina, format per quars (poc abundant), miques, fragments d'esquists i inclusions vermelloses (granats).

Antefixa sencera que conserva la marca de l'*imbrex* que s'hi adheria. El relleu es mostra força desgastat, però s'hi observen bé els trets anatòmics i la nèbrida del coll. L'àrea del nas i els llavis és molt plana, possiblement a causa d'un accident abans de la coccio de la peça, per la qual cosa podria tractar-se d'una peça defectuosa.

Altres: Mostra importants concrecions calcàries i també restes de morter de calç com a conseqüència de la seva reutilització com a material de construcció.

Bibliografia: Inèdita.

8.5.5.3. Tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló 1»

Antefixa 6 (fig. 19)

Jaciment: La Canaleta (Vila-seca)

Campanya: –

Museu: Ajuntament de Vila-seca
(col·lecció Ferrando)

Referència: –

Estat: Quasi completa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 11 cm

Amplada: 12 cm

Gruix: 2 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color vermell, poc depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana, format per quars, feldspats i miques moscovita i biotita.

Antefixa quasi sencera que mostra els trets característics del tipus amb el pentinat de quarts de meló, rostre amb grans ulls sortints, nas ample i boca grossa amb llavis gruixuts. L'orella dreta no es distingeix a causa del desgast del motlle, i en l'esquerra no s'ha conservat l'arracada. Es troba fragmentada a l'altura del coll i li manca la part inferior.

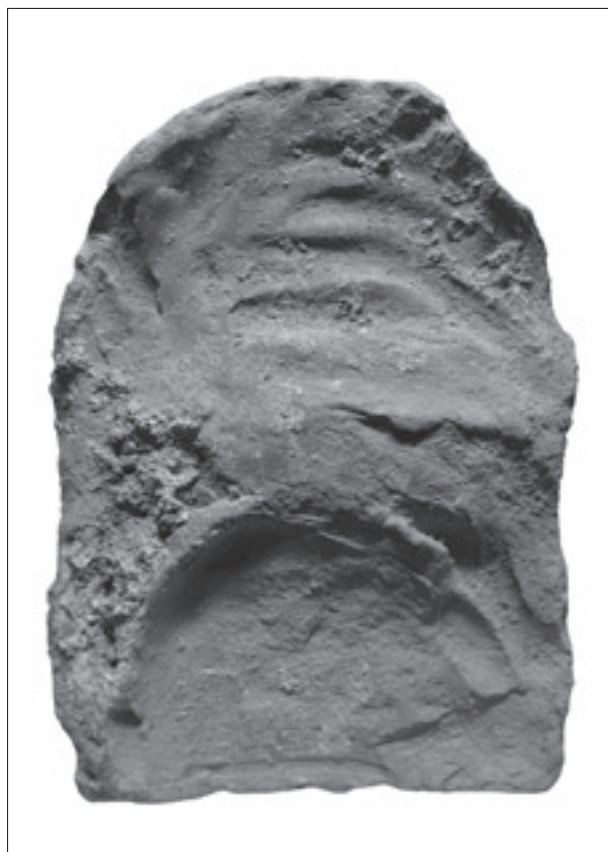

Figura 18. Antefixa, catàleg núm. 5; anvers i revers. Foto: Josep M. Puche.

Figura 19. Antefixa, catàleg núm. 6.

Altres: A primera vista, la pasta present en les àmfores produïdes als forns del mateix jaciment (principalment Ob. 74) sembla molt diferent, ja que tenen colors grisosos i un desgredant finíssim.

Bibliografia: Adserias 1998, 67; López i Piñol 2008, 67-68.

Antefixa 7 (fig. 20)

Jaciment: Salou

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3470-2

Estat: Quasi completa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 17,1 cm

Amplada: 13,1 cm

Gruix: 4,7 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a mitjana, format per feldspats, quars i miques moscovita i biotita.

Antefixa quasi sencera que conserva gran part de l'*imbrex* enganxat a la part posterior. Mostra els trets característics del tipus amb el pentinat de quarts de meló, rostre amb grans ulls sortints, nas ample, boca grossa amb llavis gruixuts i orelles amb arracades i coll

Figura 20. Antefixa, catàleg núm. 7.

robust i poc definit. Es troba fragmentada a l'altura del pit.

Altres: –

Bibliografia: Morell 1990, làm. 1; Ramos 1996, 406; López i Piñol 2008, 68.

8.5.5.4. Tipus «Bust femení velat amb pentinat de quarts de meló IV»

Antefixa 8 (fig. 21)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: 1920?

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-1

Estat: Dos fragments que lliguen i completen aproximadament els 2/3 inferiors de l'antefixa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 15 cm

Amplada: 15 cm

Gruix: 1,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Figura 21. Antefixa, catàleg núm. 8.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i partícules de desgredant de mida fina a mitjana, format per feldspats i quars. El desgredant és poc abundant i difícil d'identificar.

L'antefixa està trencada per la meitat. Se'n conserva la part inferior, aproximadament fins a l'alçada dels ulls.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 9 (fig. 22)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-2

Estat: Fragment que representa aproximadament els 2/3 inferiors.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 13 cm

Amplada: 15 cm

Gruix: 1,1 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color vermell, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida mitjana-gruixuda, format per feldspats (de mida gruixuda), quars (poc abundant) i moscovita (abundant).

Figura 22. Antefixa, catàleg núm. 9.

Figura 23. Antefixa, catàleg núm. 10.

Part inferior de l'antefixa trencada a l'altura dels ulls, dels quals es conserva encara el dret.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 10 (fig. 23)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-3

Estat: Fragment que representa aproximadament els 2/3 inferiors de l'antefixa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 13 cm

Amplada: 15 cm

Gruix: 1,4 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgrentant poc abundant de mida fina, format per feldspats, quars i moscovita.

La peça conserva aproximadament els 2/3 inferiors. Hi ha un petit trencament en l'angle inferior dret i un altre en la part superior central que li ha fet desaparèixer el nas, però no la boca.

Altres: Presenta un petit defecte a la barbeta, que està lleugerament aixafada.

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 11 (fig. 24)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-4

Estat: Fragment que comprèn aproximadament la meitat de l'antefixa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 15 cm

Amplada: 12,5 cm

Gruix: 1,4 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Figura 24. Antefixa, catàleg núm. 11.

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre i vermell (bicolor), no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i partícules desgredants de mida mitjana, formades per feldspats (abundants), quars (poc abundant) i moscovita (poc abundant).

Fragment que mostra la part central amb la cara quasi sencera. Presenta trencaments en la part inferior que han fet desaparèixer una part del vestit. Per la part superior no es veu el pentinat, però sí les arracades del costat dret.

Altres: Hi ha un trencament recent que afecta el nas.

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 12 (fig. 25)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-8

Estat: Fragmentari.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 11,5 cm

Amplada: 14 cm

Gruix: 1,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgredant poc abundant de mida fina, format per feldspats, quars i moscovita.

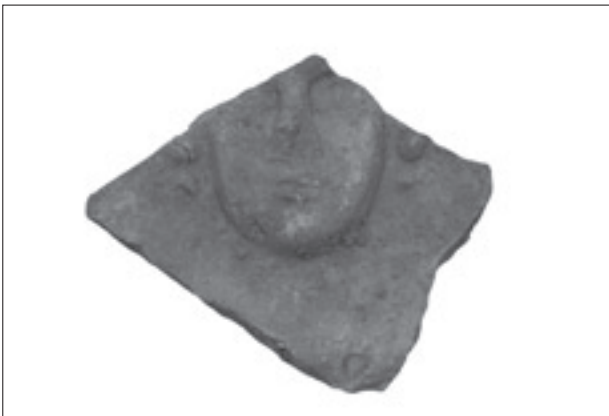

Figura 25. Antefixa, catàleg núm. 12.

Fragment que correspon a la part central de la peça, de forma aproximadament romboïdal. Es conserva quasi sencera la cara, amb els dos ulls, el nas, la boca i també el coll. Les arracades formades per una successió de boletes també són visibles en ambdós costats.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 13 (fig. 26)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-5

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 12 cm

Amplada: 8,5 cm

Gruix: 1,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats i moscovita (algunes vegades es presenta en cristalls molt gruixuts).

Fragment central en què s'observa la cara i la part superior dreta del pentinat i el vel que el cobreix. S'hi distingeixen bé cinc clenxes de cabell i el vel, de secció triangular i molt prominent.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Figura 26. Antefixa, catàleg núm. 13.

Antefixa 14 (fig. 27)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-6

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 12,6 cm

Amplada: 11,3 cm

Gruix: 1,4 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgriant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats i moscovita (poc abundant).

Fragment de la part central i dreta que mostra la part inferior de la cara per sota dels ulls, el coll, una de les arracades i una petita part del vestit.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 15 (fig. 28)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-9

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 7,5 cm

Amplada: 14,5 cm

Gruix: 0,9 cm

Figura 27. Antefixa, catàleg núm. 14.

Figura 28. Antefixa, catàleg núm. 15.

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: –

Unió amb l'*imbrex*: –

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi observen retocs posteriors.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgriant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats i moscovita.

Es conserva aproximadament el terç inferior de l'antefixa, amb la base, el vestit i el coll de la figura femenina. La resta ha desaparegut.

Altres: És una peça deformada, no per un excés de coccio en el forn, sinó perquè està mal feta i, en lloc de ser plana, fa un bombament de manera que adopta una forma convexa. Sembla una peça defectuosa.

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 16 (fig. 29)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-10

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 7,8 cm

Amplada: 6,7 cm

Gruix: 1,3 cm

Figura 29. Antefixa, catàleg núm. 16.

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: –

Unió amb l'*imbrex*: –

Motlle: Poc gastat

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats i moscovita.

Angle inferior esquerre d'una antefixa on només s'observen part de la base i del vestit de la figura femenina.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 17 (fig. 30)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3392-11

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 8 cm

Amplada: 8 cm

Gruix: 1,2 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: –

Unió amb l'*imbrex*: –

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors.

Pasta: Color ocre, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats i moscovita.

Figura 30. Antefixa, catàleg núm. 17.

Angle inferior dret d'una antefixa on només s'observen part de la base i del vestit de la figura femenina.

Altres: –

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 18 (fig. 31)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 4488-1

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 9,4 cm

Amplada: 5 cm

Gruix: 1,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Arrodonida alta.

Unió amb l'*imbrex*: –

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color marró, no depurada i de fractura irregular. Coccio homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats i moscovita i inclusions vermelloses (granats).

Petit fragment corresponent a la part superior esquerra on es veuen sis clenxes del pentinat cobertes pel vel.

Altres: –

Bibliografia: Ramos 1996, 399; López i Piñol 2008, 69.

Antefixa 19 (fig. 32)

Jaciment: Mas de Gomandí (Riudoms)

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Figura 31. Antefixa, catàleg núm. 18.

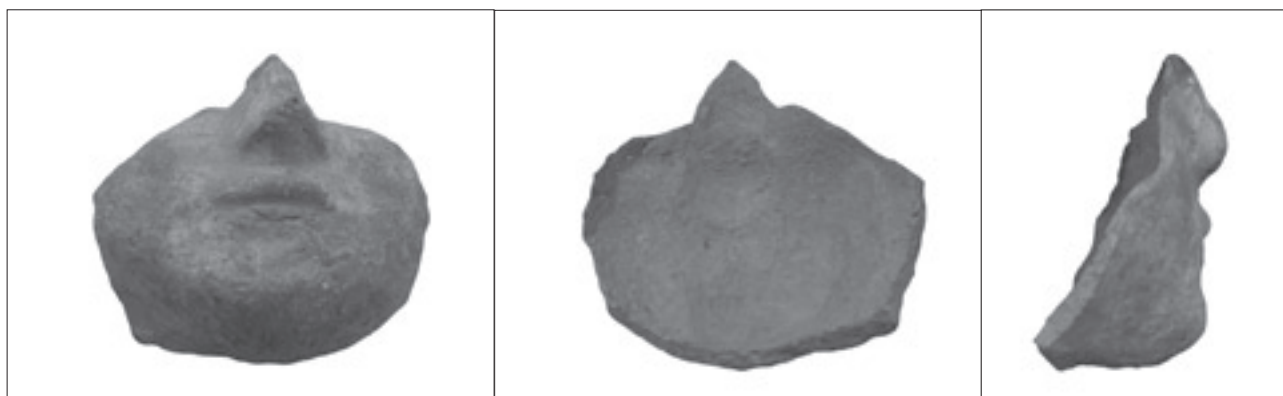

Figura 32. Antefixa, catàleg núm. 19; anvers, revers i vista lateral.

Referència: 3392-7

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 6,5 cm

Amplada: 7 cm

Gruix: 0,4 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: –

Unió amb l'*imbrex*: –

Motlle: –

Modelatge: –

Pasta: Color negre i marró (bicolor), no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant poc abundant de mida molt fina, format per feldspats, quars (molt poc abundant) i moscovita (poc abundant).

Fragment de cara que conserva nas, boca i galtes.

Altres: No és pas una antefixa, sinó un positiu a partir del qual es va elaborar un motlle. Això es fa evident sobretot en la cara posterior, que no és recta i amb senyals d'haver estat adherida a un *imbrex*, sinó que és del tot irregular, seguint la forma de la cara i amb les ditades impreses del ceramista. A més, el seu poc gruix la fa del tot inadequada per estar a l'aire lliure. Fora d'això, la iconografia és idèntica a les antefixes procedents del mateix jaciment.

Bibliografia: Vilaseca 1920; Ramos 1996, 100.

8.5.5.5. Tipus «Bust femení velat amb arracades llargues»

Antefixa 20 (fig. 33)

Jaciment: Barranc de Sales (la Selva del Camp)

Campanya: 2005

Museu: Codex (dipòsit provisional)

Referència: SBS-05-2076-13

Estat: Completa.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 17,7 cm

Amplada: 15 cm

Gruix: 2,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: 12,5 cm

Amplada: 15 cm

Gruix: 2,5 cm

Forma de la placa: Ogival.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs.

Pasta: Color marró, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida fina a mitjana, format per quars, feldspats, biotita, fragments d'esquist i inclusions vermellores (granats).

Antefixa sencera que mostra les característiques pròpies del model que ja s'ha descrit. Només destacarem que hi ha lleugeres diferències amb les del mateix tipus trobades al jaciment del Vila-sec (Alcover), especialment en el tractament dels plecs de la roba, i també en les arracades, que aquí són quasi imperceptibles.

Altres: Conserva en diversos punts restes del recobriments de calç.

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 21 (fig. 34)

Jaciment: El Vila-sec (Alcover)

Campanya: 2006

Museu: Codex (dipòsit provisional)

Referència: AVS-06-3061-1

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 16 cm

Amplada: 9,5 cm

Gruix: 2,7 cm

Dimensions de l'*imbrex*: [conservades]

Alçada: 10 cm

Amplada: –

Gruix: 1,6 cm

Figura 33. Antefixa, catàleg núm. 20; anvers i revers. Foto: Josep M. Puche.

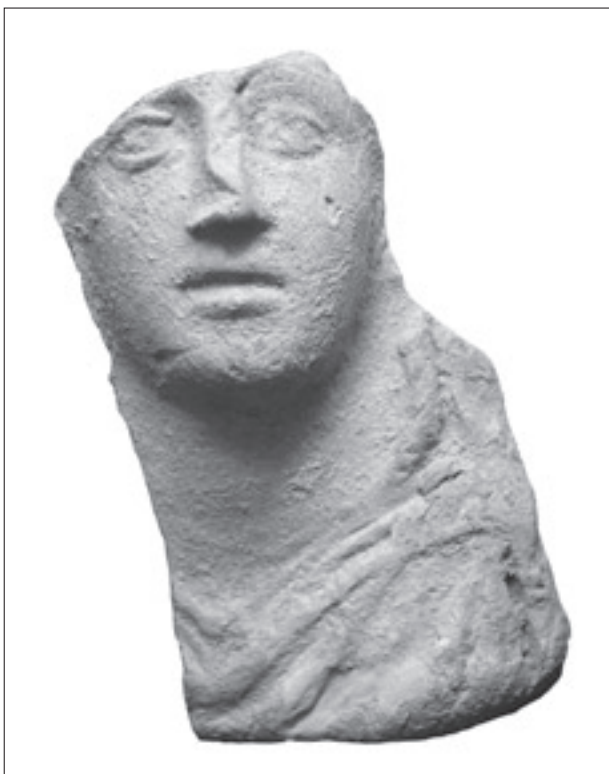

Figura 34. Antefixa, catàleg núm. 21.

Forma de la placa: Ogival.
 Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.
 Motlle: Poc gastat.
 Modelatge: –

Pasta: Color ocre ataronjat, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i partícules de desgredant de mida fina a mitjana, format per feldspats, quars i miques moscovita i biotita.

Fragment que comprèn bona part de l'antefixa. Es conserva bé l'angle inferior dret, el coll i la cara, de la qual cal ressaltar la bona forma i el seu classicisme. Hi manca tota la part del cabell i l'angle esquerre. S'observa, però, sobre el coll la caiguda d'una arracada llarga que ha permès identificar el tipus.

Altres: Hi ha una forta concreció formada per sediments i travertí de color rogenc per tota la superfície que emmascara el color de la ceràmica –un ocre– i no permet apreciar la delicadesa del treball. Hem de dir que aquesta és una de les peces millors del catàleg, si no la millor.

Bibliografia: Inèdita.

Antefixa 22 (fig. 35)

Jaciment: El Vila-sec (Alcover)

Campanya: 2006

Museu: Codex (dipòsit provisional)

Referència: AVS-06-3067-5

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 12 cm

Amplada: 10,5 cm

Gruix: 1,6 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Figura 35. Antefixa, catàleg núm. 22; anvers i revers.

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Ogival.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Molt poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors.

Pasta: Color ocre ataronjat, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgredant de mida fina a mitjana, format per feldspats, quars, miques moscovita i biotita i fragments de roques de mida mitjana.

Del bust es conserva només la cara i la part superior del cabell; han desaparegut la caiguda del cabell, el coll i les espatlles. El nas i la barbeta presenten erosions importants. Cal destacar el pentinat, que presenta una anomalia en el floc esquerre, en el mateix lloc que la seva antefixa bessona del Museo Arqueológico Nacional a la qual ja ens hem referit.

Altres: En la part posterior han quedat impreses les ditades del ceramista.

Bibliografia: Inèdita.

Figura 36. Antefixa, catàleg núm. 23.

8.5.5.6. Tipus «Cap masculí barbat amb cucullus»

Antefixa 23 (fig. 36)

Jaciment: Salou

Campanya: –

Museu: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Referència: 3470-1

Estat: Quasi completa.

Dimensions de l'antefixa:

Alçada: 18 cm

Amplada: 13,7 cm

Gruix: 4,5 cm

Dimensions de l'*imbrex*: [conservades]

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: 2,2 cm

Forma de la placa: Triangular.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana amb nervi central.

Motlle: Poc gastat.

Modelatge: La zona inferior de les pestanyes sembla haver estat retocada després del modelatge.

Pasta: Color taronja, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i

desgreixant de mida fina a mitjana, format per quars, plagiòclasi o feldspats i miques.

Cara quadrada, incompleta, amb el front prominent, arcs superciliars ressaltats i ulls molt expressius amb indicació de les parpelles, les pestanyes, els glòbuls oculars i l'iris. La resta de trets facials s'han perdut. En el costat esquerre s'observa part de la barba. El cap està cobert per una caputxa (*cucullus*) en la qual s'aprecia una greca brodada que la remata, i en el centre, la unió de les dues extremitats de la tela, que es recullen en aquesta zona. La greca del *cucullus* està decorada amb dues franges. La inferior mostra una sèrie de ratlles, mentre que la superior és una línia de punts; la resta de la caputxa és llisa.

Altres: –

Bibliografia: Morell 1990, làm. 1; Ramos 1996, 407; López i Piñol 2008, 68.

8.5.5.7. Tipus «Cap de lleó»

Antefixa 24 (fig. 37)

Jaciment: La Buada (Reus)

Campanya: Prospeccions intensives Ager Tarracoen-sis, 2008

Museu: ICAC (en dipòsit)

Referència: PAT-T3-466

Estat: Quasi completa.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 13,7 cm

Amplada: 12,7 cm

Gruix: 4,3 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Triangular.

Unió amb l'*imbrex*: Mitjana.

Motlle: Molt poc gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors.

Pasta: Color vermell, no depurada i de fractura ir-regular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i des- greixant de mida mitjana, format per quars, feldspats i granats (poc abundants).

La peça es conserva bastant sencera, i en manca aproximadament el terç dret i els extrems angulars. Presenta nombroses erosions, especialment en les zo- nes angulars (superior i inferior esquerra) i en el mu- sell. Són ben visibles l'ull esquerre i la barbeta, així com el pelatge.

Altres: Cal destacar una ditada que esborra part del relleu del musell, feta abans de coure la peça, i que constitueix sens dubte una errada del ceramista que només devia ser vista després del procés de cocció. Per aquest motiu, podria tractar-se d'una antefixa rebutja- da per defectuosa.

Bibliografia: Inèdita.

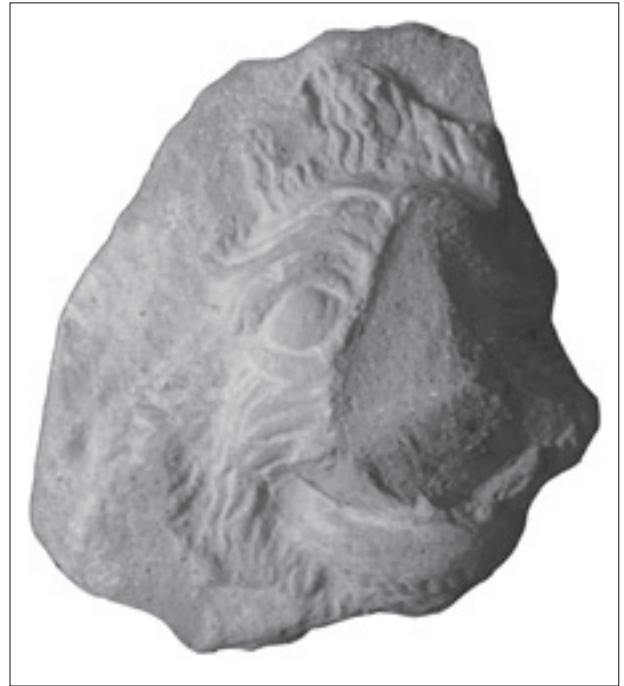

Figura 37. Antefixa, catàleg núm. 24.

Antefixa 25 (fig. 38)

Jaciment: La Buada (Reus)

Campanya: Prospeccions extensives Ager Tarraco- nensis, 2005

Museu: ICAC (en dipòsit)

Referència: PAT-05-LB

Estat: Fragmentari.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 6,7 cm

Amplada: 8 cm

Gruix: 2,2 cm

Dimensions de l'*imbrex*:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Triangular.

Unió amb l'*imbrex*: –

Motlle: Molt poc gastat.

Figura 38. Antefixa, catàleg núm. 25.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors.

Pasta: Color vermell, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana, format per feldspats, quars (abundant), biotita i granats (poc abundants).

Extrem superior d'antefixa en la qual s'aprecia la part superior de la cabellera del lleó emmarcada per una vora i rematada per un punt.

Altres: –

Bibliografia: López i Piñol 2008, 68.

8.5.5.8. Tipus «Palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa»

Antefixa 26 (fig. 39)

Jaciment: Barranc de Sales (la Selva del Camp)

Campanya: 2005

Museu: Codex (dipòsit provisional)

Referència: SBS-05-2075-1

Estat: Fragment.

Dimensions de l'antefixa: [conservades]

Alçada: 11,3 cm

Amplada: 7,2 cm

Gruix: 1,5 cm

Dimensions de l'imbrex:

Alçada: –

Amplada: –

Gruix: –

Forma de la placa: Ondulada.

Unió amb l'imbrex: Mitjana.

Motlle: Lleugerament gastat.

Modelatge: No s'hi aprecien retocs posteriors.

Pasta: Color marró, no depurada i de fractura irregular. Cocció homogènia en atmosfera oxidant i desgreixant de mida mitjana, format per quars, feldspats,

biotita, fragments d'esquists i inclusions vermelloses (granats).

Extrem inferior dret de la placa, on s'observa el fris de triple motllura, part de la base de la palmeta i un dels dofins.

Altres: Conserva en diversos punts restes del recobrimient de calç.

Bibliografia: Inèdita.

Bibliografia

- ADSERIAS, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Vila-seca.
- ANSELMINO, L. 1977: *Terrecotte architettoniche. 1-Antefisse*, Antiquarium Comunale di Roma, Roma.
- 1981: «Le antefisse fittili dal I aC al II dC», a: GIARDINA, A.; SCHIAVONE, A. *Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo*, Roma-Bari, 209-218.
- GEBELLÍ, P. 1996: «Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell PHILODAMVS (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 18, 69-96.
- GORGES, J. G. 1979: *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Publications du Centre Pierre Paris, París.
- GRAZIA, M. 1985: «Tecnica e tipologia dei rivestimenti fittili», a: CARANDINI, A. (ed.). *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, Mòdena, 91-100.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894. *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- JÁRREGA, R. 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, 179-194.
- 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 429-444.
- [LIMC] *Lexicon iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich-Munic, 1981-1999.
- LÓPEZ, J.; PIÑOL, Ll. 2008: *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*, Hic et Nunc 3, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- «Les terracotes romanes de la Granja Mitjana (Poblet, Tarragona)», *Empúries*. [En premsa]
- LÓPEZ, J.; PIÑOL, Ll.; REVILLA, V.: «Modelos itálicos y artesanado provincial: las lastras Campana de Tárraco y su territorio», a: *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial. Roma y las provincias: modelo y difusión*, Museo Nacional de Arte Romano (18-21 de Mayo de 2009), Mèrida. [En premsa]

Fig. 39. Antefixa, catàleg núm. 26.

- MARTÍNEZ, V.; REVILLA, V. 2008: «El Vilarenc (Calafell). Quelques observations sur la production amphorique d'un *fundus* du territoire de Tarraco à la fin de la période augustéenne», a: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, 295-304.
- MASSÓ, J. 1984: «Velles troballes a la vil·la romana del Mas de Gomandí», *Lo Floc* 56 (maig), Riudoms, 14-19.
- 1987: «El terme d'Alcover a l'Antiguitat», a: *Alcover. Estat de la qüestió*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 37-56.
- 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C. - I d.C.)*, BAR International Series 488, Oxford.
- 1997: «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», a: *Alcover, una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 33-52.
- 1999: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», a: *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes (Badalona 6/9 de Maig de 1998)*, Museu de Badalona, Badalona, 283-288.
- 2003: «Reus antic», a: ANGUERA, P. (dir.). *Història general de Reus*, Reus, 35-84.
- MORELL, J. 1990: *Pàgines de la història de Vila-seca de Solcina*, Monografies de Vila-seca 15, Vila-seca.
- NOGUERA, J. M. [et al.] 2001: «Antefijas arquitectónicas en Carthago Nova (Cartagena, España). Análisis arqueométrico y procedencia romana», *Anas* 14, 85-101.
- PENSABENE, P.; SANZI DI MINO, M. R. 1983: *Museo Nazionale Romano. Le terrecotte III, 1: antefisse*, Roma.
- PUCHE, J. M. 1997: «Sobre un conjunt amb ceràmica calena decorada i terracotes trobat a Tarragona: un possible lloc de culte a la Tàrraco republicana», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 7, 237-248.
- RAMALLO, S. 1993: «Terracotas arquitectónicas del santuario de La Encarnación (Caravaca de la Cruz, Murcia)», *Archivo Español de Arqueología* 66, 71-98.
- RAMOS, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 3, Madrid.
- REVILLA, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C. - III d.C.)*, Barcelona.
- 2004: «Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis», a: REMESAL, J. (ed.). *Epigrafía anfórica, Workshop de Barcelona, 9-10 de mayo de 2003*, Barcelona, 159-196.
- 2007: «Production céramique, systèmes agraires et peuplement dans le territoire de Tarraco», a: *Pottery workshops and agricultural productions, Studies on the rural world in the Roman period 2*, Girona, 83-113.
- RODÀ, I. 1989: *Catàleg de l'epigrafia i de l'escultura clàssiques del Museu Episcopal de Vic*, Vic.
- 1994: «Los materiales de construcción en Hispania», a: *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà* (Tarragona, 1993), vol. 1, Tarragona, 323-334.
- TREMOLEDA, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico en época romana en el nordeste de Catalunya (Época augustea y altoimperial)*, BAR International Series 835, Oxford.
- VILASECA, A. 1999: «Excavacions a la variant sud de Reus», *Revista del Centre de Lectura de Reus* 49, 14-15.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. 2000: «El centre de producció de ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», a: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 275-284.
- 2002: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Barcelona, 259-276.
- VILASECA, S. 1920: «Petites addicions a la història de la Tarragona romana», *Revista del Centre de Lectura* 15, 270-272.